

Сохибкирон Амир Темур томонидан Самарканднинг шон-шухратини ошириш ва уни жахон илмий марказларидан бирига айлантириш миятида ўз пойтахтига тўплаган олимларидан бири Мир Саййид Шариф Журжонийдир. 1387 йили Шероз фатх этилгандан кейин машхур кишилар каторида Журжоний ҳам Самаркандга жўнатилган. Темур вафот этгандан кейингина Шерозга кайтиб, 1413 йилда оламдан кўз юмди. Али ибн Муҳаммад ибн Али Хусайн Журжоний Астробод якинидаги Тоғу кишлоғида 740 хижрий (1339) йилда тугилган. Ёшлик давридан бошлаб барча фанлар катори фалсафа, мантик ва тилга жуда ҳам кизиккан. 1365 йили Журжоний Хиротга машхур файласуф Кутбиддин Муҳаммад ар-Розий ат-Тахтонийдан таълим олиш учун боради. Тахтоний ўзининг қариб қолганлигини айтиб, Мисрдаги шогирди Муборакшоҳ олдиға боришни маслаҳат берган. Лекин Журжоний 1368 йилгача Хиротда бўлган. Сўнгра турк файласуфи Муҳаммад Оксароийдан таълим олиш учун Корамон шахрига жўнаган. Муҳаммад Оксароий шухрати ва унинг асарлари Журжонийнинг эътиборини жалб этган бўлиб, у машхур файласуф ва мантикшунос бўлиб етишган Оксароийнинг шогирди Муҳаммад Мулло Фанорий билан учрашиб, дуст тутинди ва биргаликда 1370 йилда Мисрга жўнашади. Журжоний қоҳиради 4 йил давомида машхур мантикшунос Муборакшоҳ ва Акмалиддин ал-Бобартийлар маърузаларини тинглаб, ўз савиясини оширгач, 1374 йилда Истамбулда илмий изланишларини даном эттирди. У ердан Ватанига кайтиб, 1387 йилгача Шероз мадрасаларида дарс берди. Сўнг Самаркандда 20 йилдан ортиқ вақт яшади. Самаркандда яшаган даври Журжоний ижодида жуда баракали бўлди. Илму фаннинг барча соҳаларига бағишланган бир қатор рисолалар, ўтмиш мутафаккирларининг асарларига шархлар ездди.

Журжоний умри давомида 50 дан ортиқ асар ёзиб, бу асарлар фаннинг деярли барча соҳаларини қамраб олган. Аммо Улугбекка бевосита таъсир этгани, шубҳасиз унинг XII—XIII асрларда Хоразмда яшаб ўтган Махмуд ал-Чағминийнинг астрономияга оид асарига ёзган «Шарх мулаххас ал-хайа» («Астрономияга оид сайланмага шарх») ва Насириддин Тусий асарига бағишланган «Шархе тазкиратул Насирийат» («Астрономия ҳақида эслатмага шарх») асарларидир.

Журжоний билиш назарияси ва мантикка дойр «Ат-таърифот» («Таърифлар»), «Усули мантикийя» («Мантик усули») ва илмий баҳс фанига бағишланган «Одоб ул-мунозара» («Мунозара олиб боришнинг қоидалари ҳақида рисола») каби араб тилида ёзилган асарларнинг муаллифи ҳамдир. Бундан ташқари Журжонийнинг форс тилида ёзилган мантикка оид бир неча асарлари ҳам бизгача етиб келган. Булардан «Сугро» («Кичик далил бўла оладиган ҳукм»), «Кубро» («Катта далил бўла оладиган ҳукм»), «Авсат дар мантик» («Мантикца ўрта хулоса») ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Унинг «Шархе фароизе Сарожийа» («Мерос бўлиш мажбуриятларининг Сарожий таърифига шарх») асари ҳуқуқшунослик масалаларига бағишланган бўлиб, факих Сажовандий асарларига жавоб тариқасида ёзилган.

Журжоний XIV аср файласуфи Эзиддин Абдурахмон ал-Ижий (1300—1356)нинг «Мувокиф фи илм ал-калом» («Калом илмидаги манзиллар») асарига ёзган «Шархе мавокиф фи илм ал-калом» шарҳи унинг замондошлари ва ундан кейинги авлод олимлари учун фалсафа ва мантик бўйича ўзига хос қомус мақомига эга бўлди. Шархлардан ташқари Журжоний жуда кўп фалсафий асарларга хошиялар ездди. Унинг Абу Али ибн Синонинг «Ишорат» («Кўрсатмалар») асарига ёзган шарҳи, Насириддин

Тусийнинг «Тажвид» («Абстракция») асарига шарх ёзган шайх Шамсуддин Махмуд Исфохоний (1294—1349)га жавоб тарикасида ёзилган хошияси диккатга сазовордир. Журжоний дунёкараши, ундан олдин ўтган салафлариникидек, ўрта асрлардаги бутун фалсафий масалаларни, чунончи, борлик хақидаги таълимот, коинот жумбоклари, модда ва унинг шакллари, жонсиз ва жонли дунёнинг хусусиятлари, жисмоний ва рухий муносабатлар, билиш муаммолари, мантикий фикрлаш таълимоти, тил ва тафаккур алокалари ва бошқаларни ўз ичига олади. У коинот, инсон ва аклни камраб олувчи дунёнинг умумий манзарасини яратишга ҳаракат қилди. Журжоний ақидасига хос бўлган нарса борлик манзарасини босқичма-босқич тартибда тушунтиришдан иборат эди. Беш бобдан иборат бўлган «Дунёни ақс эттирувчи кўзгу» рисоласининг биринчи бобини вожиб ул-вужуд ва мумкин ул-вужуд мавжуд эканлигини асослашга бағишлайди. Журжоний шундай таъриф беради: «Йўқ бўлиши мумкин бўлмаган, бор бўлиши эса зарур бўлган нарса вожиб ул-вужуд деб аталади. Масалан, холикнинг ўзлиги каби тушунча. Борлиги ҳам, йўқлиги ҳам зарур бўлмаган нарса эса мумкин ул-вужуд деб аталади». Журжоний фикрича, вожиб ул-вужуд худо бўлиб, мумкин ул-вужуд моддий оламдир. У борликнинг биринчи сабаби сифатида вожиб ул-вужудни, яъни худонинг борлигини тан олади. Унингча, мумкин ул-вужуд ўзининг бор бўлиши учун қандайдир тарзда бўлса ҳам, бирор-бир сабабга эҳтиёж сезади. У бирор-бир нарса туфайли, яъни биринчи сабаб қимматига кўра вожиб ул-вужуд даражасига кўтарилади. Журжоний табиатдаги ҳеч бир ходиса сабабсиз келиб чиқмайди, деб таъкидлайди. Хамма мавжуд ашёлардаги бутун ҳаракат ва ўзгаришлар факат макон ва замондагина рўй беради. Журжоний дунёкарашига хос хусусият, унинг бутун борликни бир-бирига қонуний равишда боғланган бўлакчалардан иборат ягона тана сифатида таърифлашдир. Унинг фикрича, моддий дунёни ташкил этган нарсалар асосида тўрт унсур, яъни олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади. Уч унсурдан иборат бошқа жисмлар, яъни металллар, ўсимликлар ва ҳайвонлар эса, юқорида айтилган тўрт унсурнинг бир-бирлари билан қоришишининг ҳосиласи сифатида келиб чиққандир. Тўрт унсур доимо ҳаракатда эканлигидан ўзгарувчан бўлиб, бири иккинчисига айланиб қолиши мумкин. Шаво сувга, сув тупроққа ва хоказо. Журжоний фалсафасида моддийлик юяларигина эмас, балки диалектик дунёкараш мавжуд. Унинг фикрича, моддийликдан холи бўлган бўш жой йўқ. Бу ҳақда у шундай ёзади: «Самовий гумбаз буюқ доирадир. У барча жисмларни камраб олган бўлиб, моддий дунёни чегаралаб гуради. Аммо у бўшлиқ эмас, чунки уни моддадан ташқарида бўлган тушунча ёки бирор ўлчов билан тушунтириб бўлмайди. Бундан ташқари бир-бири билан ўзаро ёпишиб, айна вақда бошқа жисм билан ҳам боғланиб турган нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Шар бир атрофдаги дунё, ўзи турган нарсага тегиб туриши зарур ва бир-бирининг кетидан юқоридагидек тартибда жойлашиши лозим, чунки бўшлиқнинг бўлиши мумкин эмас. Мана шундай жисмлар, унсурлар, самоавий доиралар, бутун сайёралар ва моддий бўлакчаларнинг таркибий мажмуаси олам деб аталади». Журжоний Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари мантикий меросининг барча оқимларини таҳлил этиб, уларни янада ривожлантирди. XV—XVI асрлар давомида мантик илмини ўрганиш ва ўқитиш ишлари XIII асрда ёзилган дарсликларга XIV асрда ёзилган шарх-лар, айниқса, машҳур мантикшунос ат-Тахтоний, унинг шогирди ибн Муборакшоҳ, Тафтазоний, Журжоний томонидан ёзилган шарх ва хошиялар асосида олиб борилди. Бу даврда араб тилига нисбатан форс тилида кўпроқ асарлар ёзиди. Мантик илмининг ҳуқук, тил ва илоҳиёт соҳасидаги тадқиқотларда

ишлатилиш жараёни кўпайди.

Журжоний ўз ижодида мантикни фалсафадан ажратмаган холда, унинг кўпроқ ҳуқуқ ва тил соҳаларида қўлланилишини таъминлади.

Журжонийнинг таъкидлашича, назарий билимлар ҳаётий тажрибада ҳосил қилинган бошланғич билимлар ва улар тўғрисида фикрлаш йўли билан киритилади. Бундай фикрлаш жараёнини у ҳулоса деб атади ва унинг уч турини кўрсатиб ўтади. Булар: киёс (силлогизм), эстеткро (индукция — бўлақдан бутунга томон ҳуқм юритиш) ва ҳадс (аналогия — ўхшатиш). Булардан киёс ҳулосанинг бош тури ҳисобланиб, назарий билимлар ҳосил қилишнинг асосий воситаси бўлиб майдонга чиқади.

Журжоний тўла бўлмаган индукция факат тахминий мулоҳазагагина олиб келади, деб ўйлайди ва унинг кўрсатишича, биз оловнинг айрим хусусий ҳолатларини кузатсак, ҳар қандай олов иссиқлик чиқаради, деган айрим хусусиятга эга бўлган билимдан, яъни дедуктив (бутундан бўлаққа ўтадиган) ҳолатга ўтадиган ҳулоса келиб чиқиши мумкин. Шу билан бирга унинг таъкидлашича, индуктив йўл билан ҳосил қилинган билимлар ҳамма вақт ҳам ҳақиқатга тўғри келавермайди. Чунки инсон тажрибаси ҳеч вақт тўла мукамалликни бермайди.

Журжонийнинг индуктив ва дедуктив ҳулосалар ҳақидаги фикри Арасту ва унинг Шарқдаги издошлари фикрини эслатади. Аммо бу фикрга ноёб ҳулосалар қўшилиб, такомиллаштирилган.

Журжонийнинг илмий фаолияти тўғрисида мантик Темурийлар даврида инсон билимларининг барчасига қўлланиладиган қолида ва мезон қонунига айланди. У ҳар бир юритилаётган ҳуқмнинг тўғрилигини тортувчи фанларнинг тошу тарозиси сифатида намоён бўлди. Натижада тез орада вужудга келган Улугбек расадхонасининг илмий тадқиқотларида кенг қўлланилди.

Журжоний Улугбекни мадрасада бевосита ўқитибгина қолмай, унинг Академиясининг вужудга келишига ҳам катта ҳисса қўшди. Чунки унинг шоғирдлари бу илмий марказнинг негизини ташкил этар эди. Шунинг учун ҳам унинг илмий меросини тўлалигича ўрганиш мустақил Республикамиз маънавиятига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

М. Кодиров